

פירוש ה'מצודות' לנביאים וכתובים: הערות מבוא*

ברוך אלסטר**

פירוש ה'מצודות' לר' יחיאל הלל אלטשולר (להלן: ריה"א) על שני מרכיביו – 'מצודת ציון' לביאור המילים ו'מצודת דוד' לביאור העניין – הוא אחד הפירושים היהודיים הפופולריים לנביאים וכתובים, ויעידו ההוצאות הרבות שלו והכללתו ברוב המהדורות של מקראות גדולות, החל ממהדורת למברג תקס"ח (1808), פחות משלושים שנה לאחר שהושלם חיבורו בתקמ"ב (1782).¹

ואולם למרות פופולריות זו התעלמו ממנו לחלוטין כמה מהחוקרים שסקרו את תולדות הפרשנות היהודית,² ולמיטב ידיעתי, אין אפילו מחקר אחד המנתח את דרכי פרשנותו למקרא מלבד שיר השירים.³ הסיבה לכך מובאת אצל משה צבי סגל, חוקר שדווקא ציינו לשבח.⁴ מצד אחד משבח סגל את בהירות לשון המצודות ואת דבקות

* מאמר זה הוא גרסה מורחבת של הרצאה שנשאתי בקונגרס העולמי הארבעה עשר למדעי היהדות, ירושלים תשס"ה, שכותרתה "פירוש המצודות לנביאים וכתובים ויחסו למקורותיו". אני מודה לפרופ' יוסף עופר, שקרא טיוטה של המאמר והעיר הערות מועילות, ולפרופ' מרדכי כהן, שאפשר לי לקרוא חלק מספרו החדש טרם צאתו לאור. המאמר מוקדש לבניי יחיאל והלל, הנושאים את שמותיו של פרשנו.

** המרכז ללימודי יסוד ביהדות, אוניברסיטת בר-אילן; מכללת גבעת ושינגטון; מכללת ליפשיץ.
¹ המהדורות הראשונות נדונות במאמר זה, ובהן מופיע פירוש המצודות ללא פירוש נוסף כלשהו. המהדורה הקדומה ביותר שמצאתי שבה פורסם פירוש זה לצד פירושים אחרים היא מקראות גדולות דפוס למברג תקס"ח, שבה מופיעים מלבד המצודות בעיקר פירושי רש"י, רד"ק ואלשיך לצד התרגום הארמי, המסורה הגדולה, המסורה הקטנה ומראה המקומות "תולדות אהרן". אולם מהדורה זו אינה כוללת את חמש המגילות, שנהגו להדפיסן בתוך התורה דווקא, לפי סדר הקריאה בבתי-הכנסת. המהדורה הקדומה ביותר שבה מצאתי את פירוש המצודות למגילות לצד פירושים אחרים היא מקראות גדולות דפוס ורשה תר"ך, שהיא מהדורת יסוד לדפוסים רבים עד ימינו, וכולל בה פירוש המצודות לכל ספרי הנ"ך פרט לרות, איכה ואסתר, שאותם לא פירש ריה"א כלל. על הפירוש למגילות ראו עוד להלן, הע' 16.

² כפי שמראה יפה פריש, הערכה מחדש, עמ' 122-123. במאמרו מקונן פריש על התעלמותם של חוקרים רבים מהפרשנות היהודית מהמאות ט"ז-י"ט בכלל.

³ על הפירוש לשיר השירים ראו אלסטר, אהבה אנושית (הדיונים על פירוש המצודות מפוזרים לאורך כל העבודה); אלסטר, האישה העזובה. שלא כבתחום זה, על תולדות חיבור הפירוש יש מחקר שעליו הסתמכתי בחלק הראשון של מאמר זה. ראו פרשל, אלטשולר; שישא, מצודות א; שישא, מצודות ב.

⁴ סגל, מבוא המקרא, §897.

הפרשן בפשט, בייחוד בימיו,⁵ אך הוא נראה קולע לדעת רבים כאשר הוא אומר בנימת זלזול "בפרוש זה אין כמעט כלום מן המקוריות. הוא אינו אלא פרוש עממי". מטרת מאמר זה היא להראות את חשיבותו של הפירוש כחיבור עצמאי בשתי דרכים: ראשית – על ידי ניתוח ההקדמות למהדורות הראשונות של הפירוש. בדרך זו נראה שריה"א ייסד את פירושו על פירוש 'מצודות דוד' [כך!] שחיבר אביו, ר' דוד אלטשולר (להלן: רד"א). לאחר זמן, כשהוציא מהדורות שונות של הפירוש, ראה ריה"א את עצמו פרשן בזכות עצמו יותר משראה עצמו עורך דברי אביו. שנית – על ידי השוואת הפירוש למקורות הפרשניים שהוא מסתמך עליהם בשתי פרשיות ספציפיות המבטאות שני כיוונים בדרכי עבודתו של ריה"א במקורות אלו. נראה לי שכפי שנראה להלן, ייעוד ה'מצודות' לילדי ה'חדר' ול'בעלי בתים' ולא למשכילים או לתלמידי חכמים והסתמכותו על פרשנים שקדמו לו אינם גורעים מחשיבותו.

א. התפתחות הפירוש: מז'ולקוב לליוורנו

1. ז'ולקוב

רד"א, אביו של ריה"א, חיבר את פירוש 'מצודות דוד' לנביאים וכתובים והחל להוציא את ספרי אמ"ת בשנת תקי"ג (1753) בז'ולקוב. בהקדמתו לפירוש כותב רד"א את מטרת חיבורו:

אמר המאסף, ראיתי בני יעקב ויוסף, שאין לבבם נכסף, בלימוד מקרא המסולאים מפז ומנקודות הכסף, באמרם שאין מצוי להם לזה רב מובהק. על כן אמרתי מה יעשו החכמי חרשים, צאן קדשים, שאין להם רב בחזקת בדוק, לתקן כל סדק, בתורה שבכתב⁶ יושר דברי אמת וצדק. אמנם אמת שפי' רש"י ז"ל מספיק מאד לגדולי החכמים, לפי ששכלם מצוחצח שגם במחוג מבינים, אבל מה יעשו האנשים כערכי שאין מספיק להם פי' רש"י הנעימים, הגם שקמו אחריו אורות מרומים, כמו הרד"ק ושאר מפרשים זכרונם לחיי העולמים, אך פרושיהם מפוזרים בכמה ספרים אחת הנה ואחת הנה, וכי בעת אולפנא, פש"ר הקודש של כמה ספרים בכנף בגדיו ישאנה, וכי כל אחד יערוך לפניו על שולחנו כמה ספרים מי מנה?!

רד"א מביא שלושה קשיים העומדים לפני לומד המקרא בזמנו: ראשית, חסרים רבנים המבינים במקרא ("אין מצוי להם לזה רב מובהק"). שנית, פירוש רש"י לנ"ך אינו מתאים ל'בעלי בתים' אלא לתלמידי חכמים בלבד, שהרי ברוב ספרי הנ"ך לא ביאר רש"י את כל הפסוקים ברצף כפי שעשה בתורה ובמגילות אלא פסוקים נבחרים בלבד.

⁵ סגל (שם) מקדים משום מה את הופעת הפירוש לסוף המאה הי"ז (אז באמת כמעט שלא נכתבו פירושי פשט בידי יהודים) במקום סוף המאה הי"ח.

⁶ נראה שהגרשיים שאינם מציינים ראשי תיבות בפסקה זו וגם בהמשך דברי רד"א (גם בציטוט שאביא להלן מהקדמת מהדורת ז'ולקוב) מסמנים שימוש בביטוי מקראי עם שינוי באותה מילה: "בתורה שבכתב" ב' יושר דברי אמת וצדק" במקום "וכתוב ישר דברי אמת" (קה' יב 10); "פש"ר הקודש של כמה ספרים בכנף בגדיו ישאנה" במקום "הן ישא-איש בשר-קדש בכנף בגדו" (חגי ב 12); "לאסוף אמרי"ם" במקום "ואספתי בעמרי"ם" (רות ב 7).

ושלישית, שאר פירושי הנ"ך מפוזרים על פני ספרים רבים, וקשה ללמוד כן. לכן מציע רד"א פירוש פשוט וברור שיוכן לקורא ללא מאמץ רב:

על כן יעצוני כליותי ללקוט שושנה, לאסוף אמרי"ם מכל הספרים הקרוב לפשוטו ולהציג לבדנה, למען ירוץ בו קורא אחר קורא ושונה, בלי כשלונה, ולהבין דברי הנביא על נכונה, אף בלכתו בדרך ובמלון יחנה, וקראתי הפירוש **מצודות דוד**⁷ לי לשמי ע"ש שצדתי פרושים מכמה ספרי אמרי בינה,⁸ והשורש מראש המפרשים רש"י זצ"ל ומשאר מפרשים ומפרושיהם תקעתי היתד במקום נאמנה, וגם מה שצדתי מרבתי ומה שעלה במצודות שכלי הכל צברתי ואספתי כעמיר גרנה.

בהמשך דבריו מזכיר רד"א את הקושי של בני דורו בקריאת השפה העברית ומציין שפירושו יובן גם לקורא שמתקשה לקרוא בשפה זו, ולכן אין צורך בתרגום ליידיש ('לשון אשכנז'):

ובעבור זה לא הדפסתי הפירוש של לשון אשכנז, כי הפירוש זה שהצגתי בעזרת שוכן מעונה, הוא לשון קל מאד, ולכולם שווין לטובה להעלות בה במעלות הסולם ברינה, אפילו למאורות עולם, כי במשך הזמן שיחפש הפרושים בספרים מפוזרים טוב לו ללחום במלחמה של תורה במגן וצינה.

יש לשים לב כאן שהכתיבה בעברית משיגה בעיני רד"א מטרה נוספת: פירוש ביידיש היה מתאים ל'בעלי בתים' בלבד, ואילו הפירוש בעברית ימצא חן גם בעיני תלמידי החכמים. לראשונים הוא מתאים כיוון שמדובר בפירוש רצוף וקל לקריאה שבעזרתו יוכלו לקבוע עתים ללימוד מקרא, ואילו לאחרונים הוא מתאים כיוון שהוא יקל עליהם להכיר את פירושי המקראות בלי לתור אחר פירושים רבים, וכך ייחסך מהם זמן שיוכלו להקדיש ללימוד תורה מעמיק, ובפי רד"א: "במלחמה של תורה". כך החל רד"א להדפיס את פירושו אך לא זכה לסיים את מלאכתו,⁹ היות שנפטר במהלך ההוצאה, ובנו השלים את הדפסת החיבור. בהקדמה למהדורת ברלין תק"ל, שבה יצא הפירוש לנביאים אחרונים, מתאר ריה"א את דרך עבודתו של אביו במהדורת ז'ולקוב:

ואסף כל הפירושים, והיותר קרוב להפשוט והתכת הפסוקים על מגלת ספר רשם ירשם. ומעט נופך הוסיף משלו...

⁷ ההדגשה במקור. ב"א.

⁸ יש לשים לב שהמילה "מצודה" כאן באה במשמעות 'ציד' ולא במשמעות 'מבצר', כמו שהיה ניתן לצפות על-סמך הפסוק "וילכד דוד את מְצַדֵּת ציון היא עיר דוד" (שמ"ב ה 7).

⁹ עי' בהקדמתו לפירוש, ששם כותב רד"א שהדפיס חלקים מהפירוש במהדורה מוגבלת כדי לבדוק את תגובת הקהל.

והנה העתיק מלים כאשר המה, ובעת הביאו להדפוס שינה הלשון לקצר ולהאריך במקום הצורך בכדי להכניס בנפש השומע תוכן עמוק מחשבת הפסוק.

כלומר רד"א חיבר תחילה פירוש שרובו ככולו לקט מפירושים אחרים שמהם בחר את המתאים ביותר להקשר המקראי ("התכת הפסוקים"), אך סמוך להדפסה הוא שינה את נוסח הפירוש כדי להתאימו לקהל קוראיו. בהמשך דבריו מספר ריה"א שאביו נפטר במהלך ההדפסה, והוא עצמו המשיך לערוך את הפירוש לפי שיטת אביו:

ויהי כהחילו לדפוס שלש דלתות וארבעה נפל למשכב ומת מחולי זה. והניח אחריו ברכה – הפי' המלוקט הנ"ל. ואמרתי אל לבי: אבי, הלא אצלת לי ברכה! אלכה נא בעקביו לישר הדורים להמתיק מל[י]צת הלשון להיות מקובל על הלב. ות"ל עלתה ביד, וגמרתי הפי' על אמ"ת.¹⁰

בעיני ריה"א מהדורת ז'ולקוב אינה אלא פירושו של אביו, והוא עצמו עורך אותו עריכה מינימלית לפי השיטה שנקט אביו עצמו, כלומר רד"א החל להוציא בז'ולקוב את פירושו לנביאים אחרונים אך נפטר במהלך ההוצאה. בנו ריה"א הוא שהשלים את המלאכה בעריכה המתאימה לדעתו לשיטת אביו, אם כי בשינויים קלים, בייחוד בכל הנוגע לביאורי מילים, כפי שנראה להלן.¹¹

2. ברלין

לאחר השלמת מהדורת ז'ולקוב והדפסתה המחודשת שם בשנת תק"ך נטל עליו ריה"א להוציא גם את שאר הפירוש של אביו. הוא נדד ברחבי אירופה לחפש מקורות מימון, והוא אכן הוציא, כאמור, את הפירוש לנביאים אחרונים בברלין בשנת תק"ל. במהדורה זו הוא המשיך בדרך כלל במדיניות העריכה המצומצמת שנקט במהדורת ז'ולקוב לאחר פטירת אביו. עם זאת הוא הוסיף שני חידושים עיקריים: הפרדת הפירוש לשני מדורים – 'מצודות ציון' ו'מצודות דוד' [כך!], והוספת פסוקי ראייה לביאורי המילים. וכותב ריה"א בהקדמתו למהדורה זו:

וגדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון, להיות שבס' אמ"ת הנדפס לא כתבתי רק ביאור המלה ולא הבאתי ראייה עליה. ואף אם לפעמים הבאתי, לא הראיתי מקום להראיה ההיא איה תחנותה. גם ביאור המלה היתה מעורבת ולאחדים עם הפירוש, והיה זה סיבה להפריד מתק הלשון מלהיות מקובל ביותר. ולא כן עשיתי על הנביאים... להיות הפירוש נחלק לשנים: האחד חבורי המלות, ושמו הלא נקרא **מצודות דוד**,¹² והשני באורי המלות, נובעים ויוצאים **משרשי הרד"ק**, ועדיו בצדו ומראה מקום הוא לו... קראתיו בשם **מצודות ציון**.

¹⁰ ההדגשה במקור. ב"א.

¹¹ ראו להלן, בסעיף על מהדורת ברלין, ובייחוד הע' 13.

¹² ההדגשות כאן במקור. ב"א.

אמנם ריה"א כותב כאן במפורש רק על שינויים בכל הנוגע לביאורי המילים בפירוש, מה שנקרא במהדורה זו 'מצודות ציון'. הוא אף מייחס לעצמו את כל החלק הזה של החיבור אפילו במהדורה הקודמת (ז'ולקוב), שבה אין הפרדה לשני מדורים, כפי שהוא אומר כאן "בס' אמ"ת הנדפס לא כתבתי רק ביאור המלה" וכו'.¹³ אולם ניתן לשער שהוא הכניס שינויים (אף כי רובם מזעריים) גם בפירוש הענייני ('מצודות דוד'). כך נראה גם מלשונו בהקדמה וגם מהשוואה ראשונית שערכתי בין שתי המהדורות המוקדמות (ז'ולקוב וברלין) למהדורה ה'סופית' (ליוורנו תק"ם-תקמ"ב).

נראה שגם בהגדרת המניעים והמטרות של כתיבת הפירוש מתגלה כאן הבדל בין גישת ריה"א לגישת אביו. בתחילת ההקדמה הוא מתלונן כמו רד"א על המצב העגום של לימוד המקרא בימיו, אך יחסו שם לפירושי הראשונים שונה מזה של אביו. ראשית, לאחר דבריו שפירושיהם אינם מתאימים לקורא בן דורו הוא מקפיד בכל זאת לשבח אותם.¹⁴

דברי רש"י	ירצה כשי
והרד"ק	מאוד דק
ובדברי אבן עזרא	ימצא עזרה
והרלב"ג	אכל פת בג
ובאורי שאר גדולי המפרשים	ינוחח כאשים.

שנית, הוא אינו מייחס לעצמו כמעט חידוש כלשהו. כאמור, הוא מודה רק בשינויים בעריכה הגרפית ובהוספת פסוקי ראייה, אך אין הוא טוען לדעה עצמאית בדבר ביאורי המלים, שאותם הוא לוקח, לדבריו, מרד"ק, או מלקט אותם מפרשנים אחרים. תודעה לקטנית זו משמשת לו תירוץ לסתירות בדבריו:

ואל יאשימני הקורא אם באולי המצא ימצא לפעמים הבאתי ראייה ממרחק ושם בארתי המלה ההיא עצמה בביאור אחר, כי אף שאני לא הבאתי הביאור ההיא, מכל מקום הלא רבים בארו כזאת, ומהם אביא הראיה.

כלומר כיוון שהוא אינו אלא לקטן ולא פרשן, אין עליו חובה לפרש בעקיבות.¹⁵

¹³ יש לשים לב לדבריו בקטע זה, ולפיהם בביאורי המילים הסתמך לא על אביו, אלא על רד"ק. אך על שאר הפירוש ברור שבספרי אמ"ת מדובר בעריכה מינימלית לפירושי אביו, כנזכר לעיל, בסעיף על מהדורת ז'ולקוב.

¹⁴ גם בעניין הטענה בדבר חוסר ההתאמה של דברי המפרשים לדורו של ריה"א אין זהות בינו לאביו. כאמו, רד"א ציין רק שרש"י לא פירש את כל הפסוקים, ואילו שאר הפירושים אולי מתאימים אך לא נגישים לציבור, ואילו ריה"א טוען שיש קבוצת פירושים קצרים וחידתיים מדי (כדברי אביו על רש"י), וקבוצה אחרת המאריכה יתר על המידה ומייגעת את הקורא. וראו להלן, בסעיף על מהדורת ליוורנו, כיצד התייחס ריה"א לפירושים אלה במהדורה זו.

¹⁵ אמנם מיד בהמשך דבריו הוא טוען שגם רש"י הלך בדרך זו: "ומי לנו גדול מרש"י, והלא גם הוא עשה יעשה כזאת", והוא מביא דוגמא מסתירה בדברי רש"י בהבנת נח' ב 8 בין פירושו על אתר לפירושו לבר' מג 18. על תופעת הסתירות בדברי רש"י ראו מאורי, אגדות חלוקות.

שלישית, אין הוא מייעד את הפירוש בהקדמה לתלמידי חכמים כלל, היות שבניגוד לאביו אין הוא מסוגל לכך: "והנה לאשר קטנם עבה ממתני, הכל פתח פתוח לפניהם, ולהם אין צורך בכל אשר עשיתי, רק אל נערי בני ישראל שלחתי את ידי". כל הנתונים הללו מורים שאף על פי שריה"א ראה עצמו (על כל פנים רצה להציג עצמו) בשלב הוצאת הפירוש לנביאים אחרונים בברלין מלקט מפירושי קודמיו בלבד ולא פרשן עצמאי, הרי באותה עת כבר ראה את עצמו לא רק מוציא לאור של פירוש רד"א למקרא אלא אף בונה לקט משלו, המבוסס גם על פירושי אביו אך לא רק עליהם.

3. ליוורנו

כעבור כעשור, משנת תק"מ, הוציא סוף-סוף ריה"א בליוורנו את הפירוש המלא לנביאים וכתובים פרט למגילות. אלה הם פירושי 'המצודות' המוכרים לנו היום. שמות המדורים שוננו ללשון יחיד – 'מצודת ציון' ו'מצודת דוד'.¹⁶ עיון בהקדמה למהדורת ליוורנו, הקדמה שהושמטה במהדורות סטנדרטיות רבות אחרות, מלמד על שינוי גדול במודעותו העצמית של הפרשן: אם במהדורת ברלין הוא ראה את עצמו עורך ומשלים את חיבורו של אביו, ואין לו מה לחדש בעצמו, הרי כאן הוא לוקח אחריות מלאה על הפירוש, ואביו הוא רק אחד המקורות שהשתמש בהם:¹⁷

אז אמרתי עם הספר לברר וללבן ולצרף את כל דברי הנביאים... גם הכתובים... ולתור ולחפש בחורי פְּאֹרֵי הפירושים פְּקֻטָּן פְּגֻדוֹל, המקצרים... והמרחיבים... הן פירושים המסודרים על סדר המקרא, הן המפוזרים בדרושים במקום הקרי וההזדמן, והיו לאחדים עם המקובל בידי מאדוני אבי המנוח זצ"ל המתחיל בדבר, ומזולתו אנשי לבב, ואף העולה על רעיון לבבי, ביחד לצרף בכור הבחינה, לברר האוכל אשר יאכל לכל נפש, המקובל על הלב, היותר קרוב אל הפשט.

ריה"א כאן רואה את עצמו אחראי בלעדי לתוכן פירושו. מעתה אין הוא בעל מלאכה לקטן בלבד, האוסף פירושים שאינם נגישים, אלא פרשן של ממש המכריע בין מקורותיו, ומטרתו להוציא פירוש פשט בלשון בהירה ("אשר יאכל לכל נפש")

¹⁶ בשלב זה לא כלל הביאור את המגילות. הפירוש לשיר השירים ולקהלת יצא לראשונה רק בתקנ"ג (1793) באוסטריה. נראה שבפירוש זה נקט קו עצמאי (לעומת אביו) אף יותר מבמהדורת ליוורנו. על תולדות חיבור פירוש המגילות ראו שישא, מצודות ב, עמ' תרסו-תרעא. על תוכן הפירוש לשה"ש, עי' אלסטר, אהבה אנושית; אלסטר, האישה העזובה. לאחר המהדורה הראשונה הודפס הפירוש שוב בוורשה (תקע"ח) ובליוורנו (תקצ"ה) ואף זכה ל"חיקוי" מאת אברהם טולוסא וישראל קושטא (האחרון היה לימים רבה של ליוורנו, אך באותה עת היה כבן 22 בלבד), שחיברו פירוש בשם זהה למגילות שאותן לא פירש ריה"א (ליוורנו תר"א).

¹⁷ כמוכן, ניתן לשאול באיזו מידה הצהרתו זו של ריה"א תואמת את המציאות: האומנם במהדורת ברלין לא שינה מפירושי אביו במידה ניכרת, ובמהדורת ליוורנו חיבר פירוש עצמאי? בדיקה ראשונית שביצעתי לקראת חיבור מאמר זה לא העלתה ממצאים חד-משמעיים, ונראה שדיון ממצה בנושא זה יצריך מאמר נפרד.

ומשכנעת ("המקובל על הלב"). וכפי שהוא אומר בפסקנות בהמשך ההקדמה: "הן כל אלה ידי עשתה".

במהדורה זו ריה"א אף מרשה לעצמו מה שאפילו אביו לא עשה: למתוח ביקורת על פירושי קודמיו לא רק מפאת אורך פירושיהם אלא אף מפאת סגנונם ותוכנם:

יש ויש פירושים נכבדים מגדולים חקרי לב אשר קטנם עבה ממתני. אולם הן שמענו רבים וכן שלמים קובלים על הפירושים באמרם: מהם קצרו מאד. ועוד מהם ידברו בלשון חכמה ומליצה עמוקה קשה ההבנה אשר תכבד על הקורא עוד יותר מהמקרא עצמו. אף לא שתו לב לחבר סדר הפסוקים וליישב המקומות הנראים כסותרים זה לזה, ואם לפעמים שמו עין ליישב מה מהם לא הטיבו לראות עוד מה שיקשה על פי זה ממקום אחר. ופעם יפרשו על פי דרשות חז"ל, אם אמנם דברי חכמים כדרבונות, מכל מקום "האי לחודא" וכו'¹⁸ וכמה שאמרו "אין מקרא יוצא מידי פשוטו", "והדרשה תדרש".¹⁹ ועל המאריכים ברבת הדקדוקים, אף כי נעמו בחינן מליצה נאותה וקלה, ישיבו אמריהם לומר 'מתי נבוא מלון קצו ירכתי צפון לבו'? אף לא פירשו על כל המקרא כי אם בסרוגין, פסקי פסקי, והמותר הניחו, ודקאי קאי. אלה דבריהם אשר יאמרו.

ריה"א מביא כאן שש טענות נגד פירושי קודמיו: (א) יש מהם פירושים קצרים מדי ולכן כנראה לא מובנים; (ב) פירושים אחרים אינם מובנים מפני שהם כתובים בשפה מליצית מהמקרא עצמו, ובזה אינם ממלאים את תפקידם לבאר את המקרא; (ג) אין הם מנסים לפתור סתירות במקרא, ואלו המנסים לפתור אינם מצליחים; (ד) לעתים קרובות מדי הם מעדיפים לפרש לפי דרשות חז"ל ולא לפי הפשט; (ה) יש פירושים המייגעים בהרצאות ארוכות בענייני דקדוק; (ו) יש פירושים שאינם מפרשים את כל המקראות ברצף אלא פסוקים ועניינים נבחרים בלבד.

אמנם ריה"א מייחס את הטענות הללו לאחרים ולא לעצמו, אך בפסקה לאחר מכן הוא מציב את פירושו כעונה על אותן טענות, כלומר יש בהן ממש (ויש לשים לב: גם הוא קרא לטוענים "רבים וכן שלמים"): "אי לזאת ראיתי לסלק את כל דברי ריבותם ות"ל הטבתי לעשות".

¹⁸ הכוונה לביטוי המופיע כמה פעמים בבבלי, בהקשרים שונים: "האי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי" (בבלי, סוכה לא ע"ב ועוד), כלומר "זה עומד לעצמו וזה עומד לעצמו". לפי ריה"א, הפשט והדרש עומדים זה לעצמו וזה לעצמו, לכן לא ניתן לדחוק את רגלי הפשט על-ידי פירוש דרשני.
¹⁹ על האמרה "אין מקרא יוצא מידי פשוטו" ומשמעותיה בחז"ל ובפרשנות ימי הביניים כבר נכתב רבות. על משמעותה בעיני חז"ל ראו הנשקה, מדרש ההלכה התנאי, עמ' 434--436, והספרות הנזכרת שם. על משמעותה בעיני פרשני ימי הביניים ראו בספרו של כהן על פרשנות המקרא של רמב"ם העתיד לצאת בקרוב (כהן, שערי פרשנות). מכל מקום, הביטוי "והדרשה תדרש" המופיע כאן בדברי ריה"א אינו המשך של אותה אמרה אלא של אמרה קרובה שמקורה ברש"י על שמו' ו 9: "לכן אני אומר יתיישב המקרא על פשוטו דבור על אופניו והדרשה תדרוש".

בהמשך ההקדמה מוסר ריה"א שהסתמך בעיקר על שבעה פרשנים קודמים, שהם "[העמודים] אשר כל בית ישראל נשען עליהם": רש"י, ראב"ע, רד"ק, רלב"ג, אברבנאל, אלשיך²⁰ ואבן מלך. כמו כן הוא מוסר שהסתמך על פירושי אביו ועל כמה ספרים נוספים.²¹ גם 'מצודת ציון' מבוססת לפי מהדורה זו לא על שורשי רד"ק בלבד אלא אף על הפירוש 'מכלול יופי' לאבן מלך.²² דווקא ריבוי המקורות וההתחייבות לפירוש פשט בהיר מחייבים את ריה"א להגיע להכרעות פרשניות לכל אורך חיבורו ומוסיפים לדימויו העצמי החדש כפרשן של ממש. כלומר אם במהדורת ז'ולקוב ריה"א ראה את עצמו מוציא לאור של פירושי אביו, ובמהדורת ברלין ראה עצמו לקטן הממשיך את מפעלו של אביו אך אינו משנה ממקורותיו, הרי כאן הוא מתבטא כפרשן עצמאי המבסס את דבריו על גדולי הפרשנים שקדמו לו, בכלל זה פירושי אביו לנ"ך כולו, אך האחריות לתוצר הסופי היא שלו, ושלו בלבד. בהמשך דברינו נראה כיצד דימוי חדש זה מתבטא בגוף הפירוש.

ב. ריה"א ומקורותיו – עיון בשתי פרשיות מקראיות

ראינו אפוא את הצהרת העצמאות של ריה"א במהדורה הסופית של פירושו. אך באיזו מידה באמת היה נאמן לדרכו המוצהרת? כמה הוא שאב מקודמיו, ואיזו עבודה מקורית הוא ביצע כדי להפוך את הפירוש לשלו? כדי לענות על שאלות אלה נשווה את פירושו למקורות שהוא ציין בהקדמה²³ בשתי פרשיות מקראיות (יש' כח 1-4; תה' מה 10-16). בשתייהן נראה שאין הוא מלקט מקודמיו ללא הבחנה אלא בוחר בכל עניין את הפירוש הנראה לו מתוך מקורותיו ומעבד את הפירוש בהתאם לצרכיו הפרשניים וההשקפתיים ובהיצמדות לפשוטו של מקרא. בחרתי בשתי הפרשיות הללו כיוון שהן מייצגות שתי דרכי עבודה אופייניות לריה"א: בראשונה הוא מצרף את דברי הפרשנים

²⁰ מעניין שפרשן פשט מובהק כריה"א מסתמך דווקא על אלשיך, דרשן ומקובל. על אלשיך ועל שיטתו הפרשנית ראו שלם, אלשיך. יש לציין שריה"א אכן מסתמך לעתים על פרשן זה, אולי בעקבות אביו. ראו את הדוגמה המובאת להלן (הע' 26); אלסטר, אהבה אנושית, עמ' 95, הע' 299.

²¹ בהקדמה הוא מציין את רס"ג, רמב"ן, כלי פז (פירוש ר' שמואל לניאדו לישעיה) ומאיר איוב (פירוש ר' מאיר עראמה לאיוב). רשימה מקיפה יותר של 40 ממקורותיו מצויה בחתימת הפירוש. אשר לרס"ג, מן הסתם הכוונה כאן היא לפירוש העברי המיוחס לו לספר דניאל, שנדפס במקראות גדולות דפוס ונציה 1525, והיה כנראה הפירוש היחיד שיוחס לחכם זה שהיה נגיש לריה"א. אולם היום פירושו של רס"ג עצמו לדניאל כבר יצא לאור (קאפח, דניאל; אלעובידי, ספר דניאל), וכבר ברור שלא מדובר באותו פירוש (ראו קאפח, שם, עמ' ז; על שורשיו של הפולמוס בעניין לפני גילוי הפירוש המקורי ראו שפרבר, מנהגי ישראל א, עמ' קמט).

²² בלשונו של ריה"א: "מכלל יופי הקונקורדנציה". נראה שאין מדובר כאן בשני ספרים שונים אלא בחיבור אחד. על הראייה במכלול יופי קונקורדנציה ראו אבן שושן, הקונקורדנציות, עמ' כה. על הפירוש בכללותו ראו שלוסברג, מכלול יופי.

²³ הכוונה לשבעת 'עמודי הפרשנות' (רש"י, ראב"ע, רד"ק, רלב"ג, אברבנאל, אלשיך ואבן-מלך) ולכלי פז לר' שמואל לניאדו על ישעיה (ראו לעיל בסעיף על מהדורת ליוורנו, כולל הע' 21).

השונים לכדי פירוש מלוכד, ובשנייה הוא בוחר בפירוש אחד מקודמיו ומעבד אותו לפי צרכיו שלו.²⁴

1. יש' כח 4-1

את הדוגמה הראשונה אביא מספר ישעיה, ואתה כאן את פירוש ריה"א לארבעת הפסוקים הראשונים של פרק כח²⁵ לאור דברי קודמיו. הנביא אומר:

הוי עטרת גאות שפְּרִי אפרים וציץ נבל צבי תפארתו אשר על-ראש גיא-שמנים הלומי יין: הנה חזק נְאֻמְךָ לְאֲדֹנֶי כֹזֵם בְּרֵד שְׁעָר קָטָב כֹּזֵם מִים כְּבִירִים שְׁטָפִים הַנִּיחַ לָאָרֶץ בִּיד: פְּרָגְלִים תִּרְמָסְנָה עטרת גאות שפְּרִי אפרים: וְהִיָּתָה צִיצַת נְבֵל צְבִי תפארתו אשר על-ראש גיא שמנים פְּכַפּוּכָה בטרם קיץ אשר יראה הָרָאָה אותה בעודה בכפו יִבְלָעָנָה:

וכך מפרש ריה"א:

הוי. הנביא מתאונן על עטרת הגאווה של שכורי אפרים, ר"ל על מה שהיו מתכבדים בגאותם. וציץ נבל צבי תפארתו. הדר תפארתו, היא עטרת הגאווה שזכר, תכלה מהר כציץ השדה אשר במעט זמן יבול ויכמוש, והוא כפל ענין במלים שונות. אשר על ראש. חוזר על "עטרת גאות" לומר: העטרה אשר על ראש בני אפרים, שהיו מפנקים עצמם למשוח ראשם הרבה בשמן מבושם, וכאלו היה הראש גיא מלא שמן. הלומי יין. אשר היו מוכים מהיין, כי לפי רוב השכרות יפלו בארץ ויכוו על האבנים המושלכים על פני האדמה, וכאלו היין הוא המכה.

²⁴ יש להעיר כאן שבכל זאת בכמה מפירושו נקט ריה"א גישה עצמאית יותר מדרכו המתוארת בהקדמה למהדורת ליוורנו והמתבטאת בדוגמאות שהבאתי בהמשך המאמר. למשל, ספר דניאל מופיע בשער של מהדורת ז'ולקוב, כלומר רד"א ביקש להדפיס את פירושו לצד הפירוש לספרי אמ"ת, אך נעדר מהמהדורה עצמה, כלומר ריה"א בחר שלא להכניסו. בהקדמה למהדורת ליוורנו מדגיש ריה"א שיפרש את מראות דניאל "כפי הפשט". מסתבר שעוד במהדורת ז'ולקוב הוא בחר מראש לא להדפיס את פירוש רד"א לדניאל, מפני שהיה רחוק מדי מהפשט, לטעמו, ואילו במהדורת ליוורנו הוא כבר הכניס את הפירוש המקורי שלו. אשר למגילות – פירוש רד"א נזכר בהקדמה למהדורת ברלין, כלומר ריה"א ביקש להוציא לאור, אך הוא לא נדפס מעולם. פירוש ה'מצודות' שבידינו הוא פירוש עצמאי של ריה"א לשיר השירים ולקהלת בלבד. גם כאן מסתבר שביודעין בחר לכתוב פירוש מחודש ולא ללכת בשיטתו הרגילה, שהיא הכרעה בין מקורות. על תולדות הפירוש למגילות עי' שישא, מצודות ב; על תוכן הפירוש לשיר השירים עי' אלסטר, אהבה אנושית; הנ"ל, האישה העזובה. גם הפירוש לפרקי המקדש ביחזקאל הוא מקורי של ריה"א (ראו הקדמת מהדורת ברלין). ובהקדמתו למהדורת ליוורנו מציין ריה"א מלבד מראות דניאל ומקדש יחזקאל גם את פירושו לעניינים האלה כעצמאיים: פרקי הנחלות ביהושע, בניין מקדש שלמה בספר מלכים והסתירות בין מקומות שונים במקרא, בפרט אלה הנוגעים לכרונולוגיה של מלכי יהודה וישראל.

²⁵ פסוקים אלה הגדיר אברבנאל כיחידה אחת בפתיחת פירושו לפרק כח. ריה"א עצמו כדרכו אינו דן בשאלות של מבנה.

הנה חזק ואמיץ. הנה יש רוח חזק ואמיץ לה' שהוא כזרם ברוך המשבר אילנות. שער קטב. כרוח סערה הכורת ומשחית. שוטפים. אשר המה שוטפים בחזקה. הניח לארץ ביד. זה הרוח יניח עטרת גאונם לארץ בחזקת היד ובכח רב.

ברגלים תרמסנה. ברגלי האויב תרמסנה עטרת הגאווה של שכורי אפרים, ר"ל האויב ישפיל גאותם.

והיתה וגו'. הדר תפארתו הדומה לציצת הנובל אשר היא לעטרה על ראש גיא שמנים. כבכורה. חוזר על "והיתה" האמור בתחלת המקרא, לומר: עטרת הגאווה תהיה כתאנה שנתבכרה בטרם יהיה הקיץ, והוא עת בשול התאנים כולם. אשר יראה וגו'. אשר מיד כשיראה אותה הרואה, יבלענה מיד כשהיא עדיין תלויה על הענף, ואינו ממתין עד שיתלוש. ואמר שכן ימהר האויב להשפיל גאותם.

הפירוש הזה נראה כעומד בפני עצמו: רוח ה' תביא את רגלי האויב לרמוס את גאוותם של בני אפרים המפונקים. אולם אם נשווה את פירושו למקורותיו נראה שהוא מלוקט ממקורות שונים. כאן אדון בשמונה נתונים מתוך פירוש המצודות, שעליהם יש מחלוקת בין מקורותיו:²⁶

	תוכן הפירוש (פס')	המקורות	חולקים
1	עטרת גאות = צבי תפארת (1)	תוספת רש"י, רד"ק, אבן מלך (י"מ), כלי פז	אבן מלך
2	הראש הוא גיא שמנים (1)	תוספת רש"י*, רד"ק, אבן מלך	רש"י, ראב"ע, רי"א, כלי פז
3	הלומי אבנים כשנופלים שיכורים (1)	רד"ק*	רש"י, תוספת רש"י, ראב"ע, אבן מלך, כלי פז
4	רוח חזק ואמיץ (2)	רש"י, רי"א*, כלי פז*	ראב"ע, רד"ק
5	הנחת העטרת לארץ (2)	רד"ק	רש"י, ראב"ע, רי"א, כלי פז

²⁶ שלוש הערות לטבלה:

א. כוכבית בטבלה מציינת שדברי מצודות קרובים אך לא זהים לאלה של מקורו.
 ב. 'תוספת רש"י' היא פירוש שנוסף בתוך הטקסט בכמה מעדי הנוסח של פירוש רש"י. במקראות גדולות 'הכתר' פירושים כאלה מובאים בסוגריים מרובעים.
 ג. לא אדון כאן באלשיך, כיוון שבעל ה'מצודות' עצמו לא הסתמך עליו בפסוקים אלה בשל ריחוקו מהפשט. עי' לעיל, הע' 20. אולם בהמשך הפרק (פס' 10), ריה"א כנראה מסתמך עליו, כאשר הוא מבחין בין מעשה ("צו לצו... קו לקו") ובין לימוד ("זעיר שם"). הבחנה זו קיימת כבר במהדורת ברלין, ומקורה כנראה אצל אלשיך (בפירושו לפס' 13), שהרי שאר מקורותיו של ריה"א אינם מבחינים בין מעשה ללימוד בפסוקים אלה.

6	ביד = בכוח (2)	רש"י, ראב"ע, רד"ק	רי"א, כלי פז
7	רגלי האויב (3)	רי"א	רד"ק
8	בכפו = על הענף (4)	ריק"ם (מובא רד"ק), (אבן מלך)	רד"ק, רי"א, אבן מלך

בפסוקים 1-2 ריה"א הולך בעיקר בעקבות רד"ק, אולם בפס' 3-4 הוא מעדיף פרשנים אחרים: ר' יצחק אברבנאל בפס' 3 ור' יוסף קמחי בפס' 4. עצם הצלחתו לפרש כל פסוק או שניים לפי פרשן אחר וליצור מהכול חיבור אחיד למדעי ראוייה בעיניי לציון, אך נראה שיש גם קו מנחה לרבות מבחירותיו הפרשניות כאן: בעל ה'מצודות' שואף בעקיבות לגלות את המציאות הריאלית העומדת ביסוד ביטויים מטפוריים.²⁷ כך בביטוי "גיא שמנים" שראינו בפירושו לפס' 1, שבו הוא הולך בעקבות רד"ק. בביטוי "הלומי יין" שבאותו פסוק הוא מוסיף על דברי רד"ק בדיוק בהקשר הזה של רקע ריאלי לדימוי. וכך אומר רד"ק: "הלו מי יין. כלומר מוכי היין, שהיין מכה אותם לארץ".

בעל ה'מצודות' הלך צעד אחד הלאה כשטען שהארץ היא המכה ולא היין, אלא "כאלו היין הוא המכה". הוא ער לקיומה של המטפורה אך מציע לה מקור ריאלי. נראה שהעניין דומה במקרא החסר "חזק ואמיץ" בפס' 2, ששם ריה"א משלים "[רוח] חזק ואמיץ" בעקבות רש"י, ואילו רד"ק מעדיף להשלים במילה "יום". נראה שהעדפת ריה"א נובעת מהמשך הפסוק, "כזרם ברד שער קטב" – המילה "רוח" מתאימה להיות מדומה לברד ולסער²⁸ יותר מן המילה "יום".²⁹ גם דברי פרשנו ב'מצודות ציון' על המילה "יד" (פס' 2), שהיא מטפורה לכוח, שייכים כאן. רש"י ואבן עזרא משתמשים רק בביטוי "יד חזקה" כדי לבאר את המילה, ורד"ק פירש כאן רק "בחזקה". אך בעל ה'מצודות' מוסיף את הרציונל הריאלי לכך: "ביד. ר"ל בכח, ע"ש שהכח הוא ביד".

גם ברמיסת הרגליים בפס' 3, שרד"ק פירש כמשל לשפלותם של בני אפרים בעתיד, הוסיף ריה"א (בעקבות אברבנאל) הקשר ריאלי לדימוי: רגלי חיילי האויב.³⁰ אם כן, בחמישה מקומות לפחות בפרשה זו דבק בעל ה'מצודות' בניסונו להבין את הרקע הריאלי שביסוד הביטויים המטפוריים. ניסיון זה מביא להעדפת אחד ממקורותיו

²⁷ תופעה דומה קיימת גם במקומות אחרים בפירושו. ראו, למשל, פירושו ליש' יא 3-4 ("והריחו ביראת ה'... נהקה-ארץ בשבת פיו"), שם הוא מפרש תחילה כרד"ק ואחר כך כראב"ע, כנראה לאור גישתו למטפורות; וכן פירושו לקינת דוד לביטוי "המלְבָשְׁכֶם שְׁנֵי עַם-עַדְנִים" (שמ"ב א 24), ששם הוא מעבד את המקור שלו (רלב"ג) כדי להתאימו לגישה זו. בכלל נראה שנושא הדימויים מעסיק לא מעט את ריה"א בפירושו למקרא.

²⁸ כמו שמפרש ריה"א במצודת ציון לפס' 2: "שער. כרוח סערה".

²⁹ אמנם גם הרוח מטפורית, אך 'רוח ה' היא מטפורה שכיחה.

³⁰ ייתכן שכיוצא בזה בעניין הנחת העטרת (הגאווה) ולא הרוח (האויב) לארץ ובעניין "כף" שהיא 'ענף' ולא 'כף היד', שהרי לכאורה, מהו החידוש כשהקוטף מעביר את התאנה מכף ידו אל פיו? במטפורה האמורה לרמוז על מהירות התאימה יותר בעיני ריה"א הצעתו של ריק"ם (שרד"ק הזכיר בפירושו, לאחר שהביע את דעתו הוא), שהקוטף אפילו לא יכניס את התאנה לידו אלא יאכל אותה ישר מהעץ.

על פני האחרים, והוא המכוון אותו להעדיף פרשן אחד בפסוק אחד, ופרשן אחר בפסוק אחר.

2. תה' מה 10-16

את הדוגמה השנייה אביא ממזמור מה שבספר תהלים, מזמור העוסק לכאורה על פי פשוטו בחתונת המלך,³¹ אולם פירוש זה לא היה מקובל בין הפרשנים היהודים בימי הביניים. מקורותיו הקבועים של בעל ה'מצודות' ראו במזמור זה שיר הלל לתלמידי חכמים (כך רש"י)³² או לצדיקים (כך אלשיך)³³ או שבח כללי (כלומר בלי קשר לחתונה) לאחד המלכים – דָּוִד (שהוא אחת האפשרויות שמעלה אבן עזרא)³⁴ או המשיח (כך רד"ק,³⁵ אבן מלך, ואפשרות נוספת של אבן עזרא, שאינו מכריע בעניין).³⁶ בעל ה'מצודות' הלך בעקבות רוב מקורותיו, שטענו שמדובר במשיח. בפס' 10-16 עוסק המזמור כפשוטו בכלה, כנראה בת מלך צור השכנה (כינויי הכלה שבהם נעסוק מסומנים בקו). וזה לשון הפסוק:

בנות מלכים בְּיָקְרוֹתֶיךָ נצבה שגל לימינך בכתם אופיר: שמעי-בת וראי והטי אָזְנֶךָ וְשִׁכְחִי עִמָּךְ וּבֵית אֲבִיךָ: וּתְאֹר הַמֶּלֶךְ יִפְיֶךָ כִּי-הוּא אֲדֹנָיִךָ וְהִשְׁתַּחֲוֶי-לוֹ: וּבַת-צֹר בַּמְנַחָה פָּנֶיךָ יִחַלוּ עֲשִׂירֵי עָם: כֹּל-כְּבוֹדָהּ בת-מלך פְּנִימָה מִמִּשְׁבְּצוֹת זָהָב לְבוּשָׁה: לְרִקְמֹת תּוֹבֵל לְמֶלֶךְ בַּתּוֹלוֹת אַחֲרֶיהָ רַעוּתֶיהָ מוֹבָאוֹת לָךְ: תוֹבֵלָנָה בְּשִׂמְחָת גִּיל תִּבְאֶינָה בְּהִיכַל מֶלֶךְ:

מי היא 'כלתו' של המשיח? לפי אבן עזרא, זוהי כנסת ישראל. לפי אבן-מלך – אשתו של המשיח ממש. רד"ק פירש את הפסוקים הללו כמשל, כאשר המשמעות הגלויה (שאותה אימץ אבן מלך) היא על אשת המשיח, והמשמעות החבויה היא על כנסת ישראל (כאבן עזרא). ואלה דבריו:

בנות מלכים ביקרותיך... בנשים היקרות שלך, יהיו בהם בנות מלכים, כי כל מלך הגוים יתפאר בתתו בתו לך.

³¹ ראו דיון אצל גרסטנברגר, תהלים א, עמ' 189-190.

³² עי' בבלי, שבת סג ע"א, ששם מעיר רב כהנא על הפסוק במזמורנו "חגור-חרבך על-ירך גבור הודך והזרדך" (פס' 4): "האי בדברי תורה כתיב". והש' דברי רש"י בפירושו למקרא ולתלמוד על אתר, שבהם הוא מביא שתי פרשנויות שונות לפסוק הקשורות בדברי תורה כשבחם של תלמידי החכמים. בהמשך הגמרא שם מובאים פירושים בגישה זו גם לפס' ה, והש' פירושי רש"י למקרא ולתלמוד על אתר.

³³ אלשיך מציע גם רובד נוסף של פירוש, הקשור בקשר בין הנפש לגוף, אך הוא גם מעיד על מנהג לקרוא מזמור זה בחתונות, ועל זה בנה פירוש דרשני אלטרנטיבי בסוף פירושו הרגיל למזמור. עוד הוא דן באחד הפירושים המופיעים במדרשי חז"ל (ראו להלן, הע' 36).

³⁴ לפי ר' ישעיה מטראני, מדובר בשלמה, רעיון הנזכר גם בפירוש המאירי.

³⁵ בסוף פירושו למזמור מתפלמס רד"ק עם הנוצרים שטענו שהמזמור מכוון לישו משיחם.

³⁶ בחז"ל נאמרו כמה פירושים נוספים למזמור זה, בייחוד על אברהם אבינו. ראו ג'ייקובס, התהליך המדרשי, עמ' 95-106. אלשיך בפירושו לפס' 1 רואה בפירוש על אברהם הדעה המקובלת בחז"ל.

נצבה שגל לימינך בכתם אופיר. אמר: אע"פ שבנות מלכים
בנשיך, המלכה שהיא מישראל תהיה יושבת לימינך בכתם אופיר.
שמעי בת. לכל בת ובת מבנות המלכים אומר, ופירושו: שמעי זה המוסר
שאני אומר לך... כי הוא אדניך. אין לך אדון אחר, אף על פי שאת מעם
אחר.
ובת צר. פירושו: עדת צר, כמו "בת ציון" "בת אדום" (איכה ד 22). אומר
לכל בת מבנות המלכים. אומר, כי עדת צור תבא לך במנחה תמיד...
כל כבודה בת מלך העומדת בפנים בהיכל, ממשבצות זהב לבושה.
לרקמות... בבגדי רקמות תובל כל אחת למלך כשיחפץ בה.

כל זה מתאר מציאות בבית המלך, אך הוא משמש גם משל:³⁷

ויש לפרש כל הפסוקים דרך משל, והוא הנכון: ובנות מלכים הם האומות,
שיהיו כלם סרים למשמעת המלך המשיח. והשגל, שהיא המלכה, היא משל על
כנסת ישראל, שתהיה גבירה לכל האומות. ואמר שמעי בת לכל אומה ואומה,
שלא יעשו אלא רצון המלך המשיח, כי הוא אדון לכלם, וכל העמים יבאו
במנחה אל המלך...

גם בעל ה'מצודות' מפרש את הפסוקים הללו בדרך משל, אך לא לכל אורכם ולא
באותה דרך שבה פירש רד"ק. כך בעניין 'בנות המלכים', 'השגל' ו'בת המלך':

ביקרותיך. בהשפחות היקרות שלך, בהן יהיו אף בנות מלכים. נצבה
שגל. המלכה תהיה נצבה בימינך מקושטת בכתם אופיר, והכל הוא משל
לגודל התענוג והממשלה.
כל כבודה. כל אשה מכובדה ובת מלך, היושבת פנימה בחזרה לפי רוב
כבודה, אשר לבושה עשוי ממשבצות זהב. לרקמות. בבגדי רקמות תהיה
מובאה למלך המשיח... והכל היא דרך משל לומר: גדולי האומות ישמשו את
מלך המשיח.

כלומר גם בעל ה'מצודות' סובר שהכתוב אומר שכל באי עולם יכבדו את המשיח,
אולם אין בפירוש שלו מקבילה בנמשל לכל פרט במשל, אלא התיאור הכללי של
השפחות והאישה המכובדות הוא המשל לכבוד האמיתי שיהיה לו. פירוש זה תואם את
דרכו של ריה"א בביאור משלים גם במקומות אחרים שלדעתו יש בהם פרטים רבים
הבאים לייפות את המשל בלבד ואין להם מקבילות בנמשל.³⁸

³⁷ על גישת רד"ק למשלים ראו כהן, רד"ק; ובהרחבה יתרה כהן, שלוש גישות, עמ' 137-175,
322-272.

³⁸ באופן כללי מזהה גישה זו עם ראב"ע ורמב"ם, והיא מנוגדת לגישתו של רד"ק (ראו כהן,
רד"ק, עמ' 30-36; כהן, שלוש גישות, עמ' 285). אשר לריה"א עצמו, הוא מפרש בדרך דומה גם
בפירושו לשיר השירים (ראו אלסטר, אהבה אנושית, עמ' 168-169, 187). בזה נראה שריה"א
מבחין בין דימוי (מטפורה) למשל (אלגוריה). במטפורה הביסוס הריאלי המדויק הוא מרכיב חשוב

אולם רצוני כאן להתמקד בתוכן דבריו של בעל ה'מצודות'. יש לשים לב שהוא אינו מוכן לטעון אפילו 'דרך משל' שמלך ישראל יתחתן עם בת מלך זר (כפי שעשה רד"ק), אלא יש לו אישה אחת בלבד, והיא ישראלית. ואם נזכרות כאן נשים נוספות, הרי הן בגדר שפחות בלבד. לא כן רד"ק, שאין לו קושי כזה, וחשוב לו רק לטעון לשלטון ישראל על העמים.

כאן אנחנו מגיעים להבדל נוסף בין שני הפירושים. כאמור, בעל ה'מצודות' אינו מפרש את כל מה שנראה ככינויי הפלה בדרך משל. כרד"ק גם הוא רואה בכינוי "בת צור" פנייה לעם הצורי ולא למלכה כבר בצד המילולי, אך גם הכינוי "בת" בפס' 12-11 אין לו משמעות בהקשר של נשיו ושפחותיו של המלך:

שמעי בת. להאומות יאמר: כל עדה ועדה שמעי וראי בהבנת הלב, והטי אזנך לשמוע לכל אשר יצוה מלך המשיח... ויתאזר אז יתאוה מלך המשיח את יופי כשרון מעשיך, ואז ינוח לך, כי הוא יהיה אדוניך, ואז תשתחוי לו, ולא יאונה לך רעה, כי יסך עליך בצלו.

במבט ראשון נראה שבעל ה'מצודות' רק הלך כאן בעקבות הפרשנות האלגורית של רד"ק לפסוקים אלה: ה'בת' היא כל אחת מאומות העולם. אך כאמור, רוב פירוש ה'מצודות' בנוי על הפירוש המילולי של קודמו דווקא:

הכינוי	רד"ק (מילולי)	רד"ק (אלגורי)	מצודות
בנות מלכים	נשות המלך הזרות	אומות העולם	שפחות המלך
שגל	אשת המלך הישראלית	כנסת ישראל	אשת המלך
בת	כל אחת מהנשים הזרות	כל אחת מהאומות	כל אחת מהאומות
בת צור	יושבי צור	יושבי צור	יושבי צור
בת מלך	כל אחת מהנשים הזרות	כל אחת מהאומות? ³⁹	כל אחת מהשפחות

נראה שגם כאן הסטייה נובעת מן האופן שבו בעל ה'מצודות' רואה את המשפחה. אם קודם לכן ראינו תפיסה מונוגמית, המתאימה ליהודי אשכנזי במאה ה"ח אבל לא לבן למשפחה ספרדית החי בפרובנס במאה ה"ב-י"ג, הרי כאן מתגלה ראיית האישה כמשהו מעבר לשפחה מכובדת. מצד אחד ריה"א לא יכול לפרש כרד"ק כיוון שברור שפס' 12-11 עוסקים באשת המלך ולא בשפחתו ("ויתאזר המלך יְפִיךָ"). אך מצד אחר

בפירושו (ראו לעיל בסעיף על יש' כח 4-1, כולל הע' 27), אולם באלגוריה הרחבה אין הדבר כן, והמציאות הריאלית המולידה את המשל אינה מעניינו של פרשנו. גם ההבחנה בין משלים לדימויים אינה קיימת בגישת רד"ק (כהן, שלוש גישות, עמ' 138).³⁹ רד"ק עצמו אינו מביא פירוש אלגורי לפס' 14, אולם נראה מההקשר ש"בת המלך" בפסוק זה היא כל אחת מהאומות, לפי משמעות הביטוי בפירוש המילולי ומשמעות הכינוי "בת" בפס' 11.

לא ייתכן בעינינו לומר לאשת המלך על בעלה שהוא 'אדוניה', ושעליה 'להשתחוות לו'. תפיסה זו תואמת את פירוש ה'מצודות' במקומות רבים במקרא, למשל נבואת מלאכי על הנשים הנכריות (מל' ב 10-16), מגילת שיר השירים ודברי קהלת בגנות הנשים (קה' ז 26-28), שבהם הוא מנסה לראות באור חיובי את דמות האישה.⁴⁰ גם כאן ייתכן שהמניע לגישתו הוא היסטורי – העלייה במעמד נשות המעמד הגבוה במערב אירופה,⁴¹ שבה נדד ריה"א במאה הי"ח, אך אין הדבר ברור. מכל מקום, בעל ה'מצודות' הלך בפרשה זו בעיקר בעקבות פירושו של רד"ק, אך הוא עיבד אותה לפי האופן שבו ראה את המשפחה, ושהיה שונה מזה של קודמו.

ג. דברי סיום

במאמר זה ראינו כיצד ירש ריה"א את פירושו של אביו לנ"ך והפך אותו לפירושו שלו. עוד ראינו כמה מרכיבים בולטים בדרך פרשנותו של ריה"א: מצד אחד הסתמכות כמעט מוחלטת על מקורותיו עד שאין בו חידושים מצד התוכן,⁴² ומצד אחר חירות פרשנית – כפי שעולה מההקדמה למהדורת ליוורנו – חירות המתבטאת בדוגמאות שראינו בהכרעת ריה"א בין מקורותיו בהתאם לתפיסת המטפורה המקראית בעיניו (ישעיה כח) ובעיבוד שעשה למקורותיו כדי להתאים את פירושו לאופן שבו ראה את המשפחה היהודית (תהלים מה).

הפתרון שמצא ריה"א למתח שבין סמכות המסורת לחירות הפרשן מזכיר את דרכי עבודתו של רש"י, שאף הוא היה מצד אחד נאמן למקורותיו במדרשי חז"ל ומצד אחר בחר את המדרשים המתאימים לצרכיו הפרשניים ואף אותם עיבד לפי דרכו.⁴³ חירות זו היא גם ביטוי ללקיחת האחריות הפרשנית שראינו במבוא של ריה"א למהדורת ליוורנו.

בעקבות מחקר ראשוני זה יש לראות מעתה בריה"א חוליה חשובה בתחיית פרשנות הפשט בסוף המאה הי"ח (לצד מנדלסון וחבריו, הגר"א ור' רפאל בירדוגו), תחייה שראשיתה בפרסום פירושו של רד"א לספרי אמ"ת.

⁴⁰ אלסטר, אהבה אנושית, עמ' 85-87, 94-96.

⁴¹ ראו, למשל, פיינר, האשה היהודייה, עמ' 454-455.

⁴² על היוצאים מכלל זה ראו לעיל, הע' 24.

⁴³ ראו למשל לאחרונה עופר, הסתייגות סמויה, במיוחד עמ' 279, הע' 1-2.

ביבליוגרפיה ומפתח קיצורים

- אבן שושן, הקונקורדנציות – א' אבן שושן, "הקונקורדנציות העבריות למקרא (סקירה ביבליוגרפית)", קונקורדנציה חדשה לתורה נביאים וכתובים, ירושלים תשמ"ב⁴, עמ' טו-לה.
- אלסטר, אהבה אנושית – ב' אלסטר, אהבה אנושית וזיקתה לאהבה רוחנית בפרשנות היהודית לשיר השירים, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת-גן תשס"ז.
- אלסטר, האישה העזובה – ב' אלסטר, "האשה העזובה" בפרשנות שיר השירים", *JSIJ* 5 (2006), עמ' 122-101 [http://www.biu.ac.il/JS/JSIJ/5-2006/Alster.pdf].
- J. Alobaidi, *The Book of Daniel: The Commentary of R. Saadia Gaon – Edition and Translation*, Bern 2006
- I. Jacobs, *The Midrashic Process*, Cambridge – התהליך המדרשי – 1995
- E.S. Gerstenberger, *Psalms, Part I with an Introduction to Cultic Poetry (FOTL)*, Grand Rapids 1988
- הנשקה, מדרש ההלכה התנאי – ד' הנשקה, "לאופיו של מדרש ההלכה התנאי: שתי סוגיות", תרביץ סה (תשנ"ו), עמ' 438-417.
- כהן, רד"ק – מ' כהן, "רד"ק מול ראב"ע והרמב"ם: גישה חדשה ל'דרך משל' במקרא", דברי הקונגרס העולמי השנים עשר למדעי היהדות (תשנ"ט), חטיבה א: המקרא ועולמו, עמ' 41-27.
- M.Z. Cohen, *Three Approaches to Biblical Metaphor: From Abraham ibn Ezra and Maimonides to David Kimhi*, Leiden 2003
- M.Z. Cohen, *Opening the Gates of Interpretation: Maimonides' Biblical Exegesis in Light of His Geonic-Andalusian Heritage and Muslim Milieu*, Leiden (forthcoming)
- מאורי, אגדות חלוקות – י' מאורי, "אגדות חלוקות" בפירוש רש"י למקרא", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום יט (תשס"ט), עמ' 207-155.
- סגל, מבוא המקרא – מ"צ סגל, מבוא המקרא, ספר רביעי: תולדות המקרא, ירושלים תש"ו (ד"צ ירושלים 1972).
- עופר, הסתייגות סמויה – י' עופר, "הסתייגות סמויה ממדרשים בפירוש רש"י לתורה", עיוני מקרא ופרשנות ח (תשס"ח), עמ' 291-279.
- פיינר, האישה היהודייה – ש' פיינר, "האשה היהודייה המודרנית: מקרה מבחן יחסי ההשכלה והמודרנה", ציון נח (תשנ"ג), עמ' 499-453.
- פריש, הערכה מחדש – ע' פריש, "הערכה מחדש של פרשנות המקרא היהודית במאות הט"ז-הי"ט", בתוך: מחקרים במקרא ובחינוך, מוגשים לפרופ' משה ארנד, ירושלים תשנ"ו, עמ' 141-122.
- פרשל, אלטשולר – ט' פרשל, "עוד על ר' יחיאל הלל אלטשולר", סיני סו (תש"ל), עמ' קסט-קעב.

קאפח, דניאל – י' קאפח, דניאל ומגלת אנטיוכוס עם תרגום ופירוש רס"ג, ירושלים תשמ"א.

שישא, מצודות א – א' הלוי שישא, "מצודת דוד ומצודת ציון: תולדות המחברים והשתלשלות ההדפסה של הפירושים", ישורון ג (תשנ"ז), עמ' תריז-תרמח. שישא, מצודות ב – א' הלוי שישא, "מצודת דוד ומצודת ציון [ב]", ישורון ו (תשנ"ט), עמ' תרסא-תרעז.

שלוסברג, מכלול יופי – א' שלוסברג, "מכלול יופי' לר' שלמה בן מלך: מאסף לפרשנות המקרא הפילולוגית בימי הביניים", מגדים ה (תשמ"ח), עמ' 45-57. שלם, אלשיך – ש' שלם, רבי משה אלשיך: לחקר שיטתו הפרשנית והשקפותיו בענייני מחשבה ומוסר, ירושלים תשכ"ו.

שפרבר, מנהגי ישראל א – ד' שפרבר, מנהגי ישראל: מקורות ותולדות, כרך א, ירושלים תש"ן.